

I D E E

STUDIA EUROPAEA GNESNENSIA 18/2018

ISSN 2082-5951

DOI 10.14746/seg.2018.18.1

Ireneusz Milewski

<https://orcid.org/0000-0001-5743-8060>

(Gdańsk)

CENY NIEWOLNIKÓW W „HISTORIA LAUSIACA” AUTORSTWA PALLADIUSZA Z HELENOPOLIS¹

Abstract

The paper draws on the accounts by Palladius, bishop of Bithynian Helenopolis, to gather insights into slave prices. The figures contained in the source vary to a great extent (from 3 to 20 solidii for a slave). The author verifies the information against other late antique and early Byzantine accounts regarding slave prices.

Key words

late antiquity, late Roman and early Byzantine economy, slave trade, early Byzantine hagiography

---

¹ Artykuł powstał w ramach prac nad projektem finansowanym przez Narodowe Centrum Nauki (UMO-2015/17/B/HS3/00135).

Jako że niewolnictwo było jednym z elementów życia społecznego w starożytności², wiele nawiązań do tej kwestii, i to bynajmniej nie tylko negatywnych, odnajdujemy również w literaturze starochrześcijańskiej³. Zjawisko to jest także eksponowane w ówczesnych tekstach hagiograficznych, chociażby w „Historia Lausiaca”, autorstwa Palladiusza z Helenopolis⁴. Mimo że powstałe najprawdopodobniej w 419 roku dzieło Palladiusza, jak każdy tekst hagiograficzny, nie jest wolne od pewnych mankamentów (anachronizmów oraz przytaczanych nierzadko fantazyjnych relacji), to jednak stanowi cenny zapis realiów życia codziennego mieszkańców wschodnich prowincji na przełomie IV i V wieku. Bez tych relacji nasza wiedza na temat obszarów wiejskich oraz życia w prowincjonalnych miasteczkach u schyłku antyku, oczywiście poza terenem Egiptu, byłaby niewielka.

Jednym z wielu zagadnień poruszanych w tekstach hagiograficznych jest niewolnictwo. Także Palladiusz wielokrotnie nawiązuje do tej kwestii w „Historia Lausiaca”. Niewolnicy w jego relacjach pojawiają się jako część odziedziczonego i zbytego spadku⁵, ale też jako zbiegowie i rozbójnicy, którzy nierzadko nawracają się po wielu latach hersztowania bandzie⁶.

Czasami Palladiusz tylko wspomina, że ten czy inny eremita urodził się jako niewolnik⁷. Choć większość relacji zamieszczonych w „Historia Lausiaca” dotyczących niewolnictwa ma dość ogólnikowy charakter, to jednak dwie z nich, ze względu na rzadkość tego typu danych w źródłach późnoantycznych, zasługują na szczególną uwagę. Chodzi mianowicie o podane przez Palladiusza informacje na temat cen niewolników. Szczegółowa analiza tych przekazów będzie przedmiotem dociekań w poniższym tekście⁸.

² Nie sposób wymienić choćby najważniejszych prac dotyczących antycznego niewolnictwa czy tylko niewolnictwa w świecie rzymskim. Stan badań na koniec XX wieku jest zreferowany w monografii autorstwa Leonharda Schumachera 2005 (por. także przypisy i bibliografia, s. 293-329). Wyniki badań ostatnich lat odnajdziemy w monografii Hermann-Otto 2015.

³ Por. chociażby Langfeld 1977, s. 11-165; Dennis 1982, s. 1065-1072; Kontoulis 1993 (w tym również ocena niewolnictwa w pismach innych greckich i łacińskich autorów chrześcijańskich, s. 30-115); Klein 1999, s. 356-393; idem 2000; idem 2001, s. 401-425; Glancy 2011, s. 456-481.

⁴ Wszelkie informacje dotyczące Palladiusza pochodzą z jego własnych dzieł: *Dialogus de vita Joanni Chrysostomi* (napisany około 412 roku) oraz z *Historia Lausiaca* (napisana w 419/420 roku). Zestawienie danych biograficznych na temat autora interesujących nas tu relacji, por. Draguet 1946-1947, s. 231-364; 1947, s. 5-49; Quasten 1966, s. 177-180; Hunt 1973, s. 456-480; Meyer 1982, s. 66-71; Katos 1984, s. 113-126; Meyer 1985, s. 66-71; Pollmann 1998, s. 472-473; Nickau 2001, s. 131-139; Rapp 2001, s. 279-289; Zincone 2014, s. 27-28; Minets 2017, s. 411-440; Milewski 2017, s. 423-424.

⁵ Palladius, *Historia Lausiaca* 14.1.

⁶ Palladius, *Historia Lausiaca* 19. 1. Por. ibidem 15; 58.4. Por. także Steinmetz 2014, s. 116-118.

⁷ Palladius, *Historia Lausiaca* 3.1; 45.1; 49.1.

⁸ Uwagi na temat interesującej mnie kwestii zawarłem już w tekście opublikowanym w 2017 roku, por. Milewski 2017, s. 430 (pół strony tekstu). Rozważania te uważam jednak za mało kry-

Pierwsza relacja związana jest z opisem działalności Melanii Młodszej, dziedziczki fortuny starorzymskiego *gens Valeria*⁹. W pierwszych latach V wieku Melania zaczęła spieniężać swój majątek ulokowany w zachodnich prowincjach Cesarstwa (w Italii, Galii, Hiszpanii, Brytanii oraz w Afryce¹⁰), a uzyskane w ten sposób kruszce przewozić na Wschód, głównie do Palestyny. Palladiusz stwierdza, że działanie to było powodowane gorliwością w wierze, czego nie ma potrzeby kwestionować¹¹. Na podjęcie takiej decyzji pewien wpływ musiała mieć również racjonalna ocena sytuacji politycznej, w jakiej na początku V wieku znalazły zachodnie prowincje cesarstwa. Tam bowiem przede wszystkim ulokowane były majątki ziemskie Waleriuszy¹². Słusznie uważano, że tylko w taki sposób uda się uratować choćby część fortuny rozsianej na obszarach nękanym coraz śmielszymi i groźniejszymi atakami barbarzyńców¹³. Palladiusz, relacjonując poczynania Melanii Młodszej na Zachodzie (wydarzenia datowane na 408 rok, w każdym razie po najeździe Radagajsa, a przed najazdem Alaryka), stwierdza, że sprzedając italskie dobra, wyzwoliła ona również osiem tysięcy tamtejszych niewolników. Bliżej zaś nieokreśloną ich „resztę” sprzedała za trzy solidy od osoby (...*apò triōn nomismáton*)¹⁴.

Nieco więcej informacji o okolicznościach spieniężania italskiego majątku przez Melanię Młodszą, a tym samym również na temat jej decyzji, aby sprzedać tamtejszych niewolników, przekazuje inny jej biograf, Geroncjusz z Jerozolimy. Co warte zaakcentowania, autor relacji był zaufaną osobą Melanii, przez wiele lat współpracował z nią przy zakładaniu wspólnot monastycznych w Jerozolimie, przedsięwzięć sfinansowanych przez bohaterkę jego dzieła. Z tego też względu relacja Geroncjusza dotycząca Melanii uchodzić powinna za bardziej wiarygodną niż przekaz Palladiusza. Skąd bowiem autor „Historia Lausiaca” czerpał informacje na temat Melanii Młodszej oraz okoliczności wyzbywania się przez nią majątku na Zachodzie? Pewne jest co najwyżej to, że na Wschodzie krążyły wówczas pewne informacje o Melanii oraz o innych dziedziczkach starorzymskich fortun, które spieniężały swój majątek

---

tyczne, a przede wszystkim nazbyt powierzchowne, stąd zamysł ponownego rozpatrzenia tej kwestii z wykorzystaniem obszerniejszej bazy źródłowej oraz literatury.

⁹ Lançon 2000, s. 72-74; Salisbury 2016, s. 702.

¹⁰ Mathisen 1992, s. 230-235.

¹¹ Brown, 1961, s. 1-11.

¹² Ensslin 1931, s. 416-418; Clark 1985, s. 167; Giardina 1994, s. 259.

¹³ Avi-Yonah 1958, s. 39 i n.; Petersen-Szemredy 1993, s. 28-33; Kuhnen 1994, s. 36 i n.; Haldon 2004, s. 179-234; Jongman 2007, s. 183 i n.; Lee 2013, 64-65.

¹⁴ Palladiusz, Historia Lausiaca 61. Por. także Giardina 1988, s. 127.

na Zachodzie i pozyskane w ten sposób kruszce transferowały na Wschód, głównie do Palestyny, gdzie inwestowano je w rozbudowę kościelnej i klasztornej infrastruktury, budowę przytułków, rozdawanie jałmużny. Wątpliwe natomiast, aby powszechną wiedzę stanowiły wówczas informacje tak szczegółowe jak cena sprzedaży niewolników w italskich posiadłościach Melanii, w dodatku dziesięć lat po fakcie¹⁵.

Powróćmy jednak do przekazu Geroncjusza. Z jego relacji wynika, że niewolników odsprzedano masowo i w pośpiechu Sewerowi, bratu Piniana (małżonek Melanii)¹⁶, a wybór kupca warunkowany był także zaistniałymi okolicznościami. Niewolnicy z podrzymskich posiadłości Melanii (Alexander Demandt szacuje ich liczbę na nawet „kilkadziesiąt tysięcy”¹⁷), podnieśli bunt, kiedy tylko dowiedzieli się, że wraz z majątkiem zostaną oni sprzedani bliżej nieznanemu kupcowi. Jak zawsze w tego typu przypadkach, obawiano się rozdzielenia spokrewnionych czy też zaprzyjaźnionych niewolników¹⁸.

Jak więc postrzegać przekaz Palladiusza o sprzedaży italskich niewolników w cenie trzech solidów od sztuki? Zbliżona cena za niewolnika na terenie Italii początku V wieku pojawia się także w innym źródle. O cenie w wysokości zaledwie jednego solidu za niewolnika wspomina Paweł Orozjusz, relacjonując pokonanie armii Radagajsa przez Stylichona w 406 roku. Pojmani wówczas barbarzyńcy mieli być sprzedawani w cenie „marnego bydła”, za sztukę złota, którą autor określa archaicznym terminem *aureus*¹⁹. Ale również w tym przypadku wysokość ceny jest raczej niewiarygodna, ponieważ – jak się wydaje – relacja Orozjusza oraz podana przez niego cena za jeńca sprzedanego w niewolę miały podkreślić ogrom klęski barbarzyńców oraz tryumf Rzymian, którzy pochwycili tak wielu jeńców, że sprzedawali ich niemal „za bezcen”, w tym przypadku za jednego solidu. Autor relacji wspomina, że Radagajs prowadził ze sobą armię liczącą ponad 200 tysięcy wojowników (*...in populo eius plus quam*

¹⁵ Rapp 1998, s. 431-448; Tavolieri 2016, s. 54. Melania sprzedała swych italskich niewolników w 408 roku, natomiast Palladiusz zakończył pisanie „Historia Lausiaca” około 419/420 roku.

¹⁶ Ensslin 1950, s. 1707-1708.

¹⁷ Demandt 1989, s. 346.

¹⁸ Gerontius, Vita Melaniae iunioris (graeca) 10 (ed. D. Gorce). Por. także Gerontius, Vita Melaniae iunioris (latina) 10, s. 173 (ed. P. Laurence). Obszerniej w tej kwestii por. Brummer i Demandt 1977, s. 484; Špidlik 1986, s. 41-47.

¹⁹ Orosius, Adversus paganos 7.37.16: „tanta uero multitudo captiuorum Gothorum fuisse fertur, ut uilissimorum pecudum modo singulis aureis passim greges hominum uenderentur”. O stosowaniu przez późnoantycznych autorów chrześcijańskich „archaicznej” terminologii na określenia pieniądza, w tym określeń na sztuki złota (choćby *aureus*, *aureus nummus*, *denarius aureus*) por. Jundziłł 1984, s. 14-23.

ducenta milia Gothorum ferunt), co raczej wydaje się przesadzoną liczbą²⁰. Przypadkowe nie jest tu również przyrównanie ceny pojmanych jeńców do ceny „bydła marnej jakości”. Nawet jeśli założylibyśmy, że niska cena w tym przypadku warunkowana była liczebnością pojmanych jeńców, to i tak nie oddaje ona poziomu ówczesnych cen na rynku niewolników w Italii, bo nie był to niewolnik wykwalifikowany, stanowił co najwyżej „siłę roboczą”, której również potrzebowano w różnych dziedzinach gospodarki. Na ile więc jest zasadne przytoczenie powyższej relacji Orozjusza w podjętej przez nas próbie weryfikacji ceny za niewolnika w 408 roku w Italii, podanej przez Palladiusza? Nie można wykluczyć, że „rzucenie” w 406 roku tak wielkiej liczby jeńców gockich na tamtejszy rynek niewolników rzeczywiście na jakiś czas zachwiało cenami. Wątpię jednak, aby z tego powodu „ucywilizowany” niewolnik domowy, a o takim właśnie wspomina Palladiusz, był wówczas sprzedawany w cenie trzech solidów od osoby.

Kolejne dane dotyczące cen niewolników na terenie Italii V wieku odnajdujemy dopiero w Noweli XXXIII ogłoszonej przez Walentyniana III w 451 roku, a więc ponad czterdzieści lat od sprzedaży niewolników przez Melanię. Ze wspomnianej Noweli wynika, że nieurodzaj kolejnych lat oraz panujący głód zmusiły wielu zadłużonych mieszkańców Italii do sprzedaży swych dzieci oraz rodziców w niewolę. Cesarz, chcąc złagodzić negatywne skutki zaistniałej sytuacji, nakładał na kupującego obowiązek odsprzedania wspomnianych niewolników, jednakże z doliczeniem 20% zysku od uiszczonyj zapłaty. Ustawodawca wspomina przy tym o dwóch przykładowych cenach: pięć i dziesięć solidów, zastrzegając, że wspomniane 20% ma być również doliczone w przypadku wyższej ceny (bez podania jej wysokości).

Omówione powyżej przypadki pochodzą z Italii z lat 406-451. W dwóch z nich mówi się o niewolnikach sprzedanych za sumę od jednego do trzech solidów od osoby. Czy relacje Palladiusza i Pawła Orozjusza (pomijam „hipotetyczną” cenę niewolnika podaną w noweli Walentyniana III) odzwierciedlają rzeczywisty poziom ówczesnych cen niewolników w Italii? Raczej nie. Tak jak liczba ponad ośmiu tysięcy niewolników w dobrach Melanii wydaje się jeszcze prawdopodobna (Palladiusz wspomina, że tylu właśnie Melania wyzwoliła, bliżej zaś nieokreśloną „resztę” sprzedała), tak już rzekomo 200 tysięcy gockich jeńców pojmanych i sprzedanych w 406 roku należy uznać za

²⁰ Orosius, *Adversus paganos* 7.37.4. Według Zosimosa (*Historia nova* 5.36.3) armia Radagajsa liczyła około 400 tysięcy wojowników. O zasadności wysokości ceny za gockich jeńców sprzedanych przez Stylichona przekonany jest Demandt 1989, s. 345.

grubą przesadę (chyba że to okoliczności zdecydowały o tym, aby tanio i szybko ich rozsprzedać, może nie po solidzie, ale za bardzo niską cenę, by ich nowi właściciele przejęli kontrolę nad ludźmi, którzy stanowili także realne zagrożenie dla porządku w Italii, a którzy w przyszłości mogliby również przyłączyć się do kolejnych najeźdźców).

Dywagując wokół zasadności ceny za niewolnika w Italii początku V wieku podanej przez Palladiusza i Pawła Orozjusza, pamiętam oczywiście o brązowej tabliczce z Brindisi (Brundisium) odnalezionej, jak twierdził W.L. Westermann, przy szkielecie niewolnika²¹. W tekście czytamy: FVGI, TENE ME! CVM REVOCAVERIS ME D(omino) M(eo) ZONINO, ACCIPIS SOLIDVM²². Tabliczka niewątpliwie została sporządzona w epoce późnego antyku. Nie ma jednak żadnych wskazówek co do jej dokładniejszej datacji. Ze względu na niską nagrodę za pochwycenie zbiegłego niewolnika niektórzy badacze twierdzili jednak, że została ona wykonana dla psa, a (z braku bardziej odpowiedniej) została zawieszona na szyi niewolnika. Wykluczyć tego nie można, co przy okazji pokazywałoby, w jaki sposób traktowano i postrzegano niewolnika – jako „pewne dobro”, na równi z zabłąkanym psem, którego chciano odzyskać²³. Możliwe, że wspomniana obroża rzeczywiście została wykonana dla zwierzęcia, a to głównie ze względu na stosunkowo niską sumę za wydanie zbiega (*fugitivus*) – ta w przypadku niewolnika musiałaby być znacznie wyższa. Z rozporządzenia Konstantyna Wielkiego ogłoszonego w 317 roku wynika, że w przypadku przetrzymywania i korzystania z pracy zbiegłego niewolnika należało czym prędzej odstawić go do właściciela oraz zapłacić grzywnę w wysokości 20 solidów (*viginti solidis*). W przypadku braku pieniędzy jako rekompensatę należało podarować właścicielowi jednego ze swoich niewolników²⁴. Ustawodawca nie doprecyzował niestety jego płci, wieku, wyuczonej bądź też wykonywanej profesji. Zapewne więc musiał to być niewolnik odpowiadający „warunkom” przetrzymwanego i odzyskanego zbiega²⁵.

²¹ Westermann 1955, s. 77.

²² CIL XV.7194; ILS 8731: „Zbiegłem, zatrzymaj mnie! Jeśli zwrócisz mnie mojemu panu Zoniusowi, otrzymasz sztukę złota (*solidus*)” (tł. B. Mrozewicz, [w:] Schumacher 2005, s. 271).

²³ Demandt 1989, s. 347.

²⁴ Codex Iustinianus 6.1.4. (317 rok).

²⁵ Dla początku i pierwszej połowy V wieku nie mamy już więcej danych z terenu Italii, które mogłyby okazać się pomocne w weryfikacji przekazu Palladiusza. Dlatego też dla porównania sięgnijmy po dane z drugiej strony Morza Śródziemnego, z Afryki Prokonsularnej. W tekście datowanym na 494 rok (a więc na okres niemalże sto lat później, kiedy Afryka znajdowała się już pod panowaniem Wandalów), wchodzącym w skład tzw. Tabelae Albertini, czytamy o cenie trzech solidów za niewolnika, małego chłopca, por. Grierson 1959, s. 76 i n. (szczegółowe omówienie relacji); Jones 1964, s. 852.

O możliwej cenie za niewolnika Palladiusz wspomina również w innym miejscu „Historia Lausiaca”. Opisując realia Egiptu, podaje on już o wiele wyższą cenę, a mianowicie 20 solidów (*eikosi nomismata*). Podana przy tej okazji historia dewaluuje jednak wartość poznawczą tej informacji. Bohater opowieści, Serapion zwany Sindonitą²⁶, dokonał bowiem „samosprzedaży” w niewolę, a uzyskane w taki sposób pieniądze „opieczętował” (...*kaì sphragísas tà nomismata*) i zdeponował, zapewne u bankiera²⁷. Jak pisał M. Starowieyski, samoczynna sprzedaż w niewolę to jeden z toposów literatury hagiograficznej²⁸. Co oczywiste, deprecjonuje to wartość poznawczą tego typu informacji w badaniach nad społeczeństwem i gospodarką schyłku antyku²⁹. Mając jednak pewne rozeznanie w późnoantycznej greckiej i łacińskiej literaturze patrystycznej, w tym również w tekstach hagiograficznych, nie przypominam jednak sobie analogicznego przypadku. Faktem jest, że historia Serapiona Sidonity opisana przez Palladiusza, bez podania autora pierwotnej relacji, jest cytowana również przez Leoncjusza z Neapolis w „Vita Joanni Elemosynari”³⁰. Natomiast uwagi H. Bellena, na które powołuje się M. Starowieyski, nie dotyczą literatury chrześcijańskiej interesującego mnie okresu. W przypadku, który opisuje Palladiusz, czytamy, że ów Serapion celowo „sprzedał” się w niewolę miejscowym aktorom (miejsce akcji nie zostało doprecyzowane), w nadziei ich nawrócenia, a przede wszystkim odciążenia od wykonywanej profesji. Kiedy już to się stało, Serapion zwrócił im wspomniane 20 solidów i odszedł. Historia, co oczywiste – fikcyjna, nie jest jednak pozbawiona pewnej wartości poznawczej. Dyskredytuje ją co prawda topiczny charakter, jednak Palladiusz, podając na początku V wieku cenę niewolnika na Wschodzie, najprawdopodobniej brał pod uwagę chociażby przybliżoną jego rynkową „wartość”, także z tego względu, aby „uwiarygodnić” swój przekaz o świętym mężu, który podjął decyzję o samosprzedaży w niewolę. Podanie w tym przypadku nazbyt niskiej lub nazbyt wysokiej sumy dodatkowo dyskredytowałoby przekaz o Serapionie.

Wspomniane powyżej relacje Palladiusza dotyczące cen niewolników można zestawiać z informacjami na ten temat, jakie odnajdujemy w „Edictum

²⁶ Nie jest do końca pewne, kogo dotyczy poniższa relacja: Serapiona, późniejszego biskupa Tmuis, czy też innego, bliżej nie znanego Serapiona (w tym przypadku nazwanego przydomkiem Sindonita). Część patrologów bowiem uważa, jest mamy w tym przypadku do czynienia z tą samą osobą, por. Fitchen 1992, s. 120, 156-158.

²⁷ Palladius, Historia Lausiaca 37.2.

²⁸ Starowieyski 1996, s. 171 (przyp. 285).

²⁹ Bellen 1963, s. 177-180.

³⁰ Lentius Neapolitanus, Vita Joanni Elemosynari 23, s. 48-49.

de pretiis rerum venalium” oraz danymi z papirusów datowanych na IV i V wiek. Podana w Edykcie cena za niewolnika waha się od 25 do 30 tysięcy denarów³¹, w zależności od jego wieku oraz płci³². Dane z Edyktu są jednak obciążone dodatkowym marginesem błędu, ponieważ po pierwsze, zostały one ogłoszone ponad sto lat przed powstaniem relacji Palladiusza, a po drugie, edykt ustanawiał możliwą do osiągnięcia cenę maksymalną na terenie całego Imperium. Patrząc jednak na tę kwestię racjonalnie, należałoby przyjąć, że podana w Edykcie cena maksymalna za niewolnika musiała być zbliżona do rzeczywistej, w przeciwnym razie jej ogłoszenie nie miałoby sensu.

Czy podane w Edykcie Dioklejana ceny mogą być dla nas miarodajne? Jak je weryfikować? Przeliczając denary na złoto, pamiętając o ustalonej w Edykcie wartości funta złota oraz o teoretycznej wadze solidów, w których ponad sto lat później Palladiusz podaje ceny niewolników? Pamiętajmy przy tym, że wartość pieniądza bitego w kruszczach szlachetnych była określana nie nominalnie, lecz wagowo z uwzględnieniem, co oczywiste, jakości kruszcu³³. Znając zaś teoretyczną wagę solida (4,54 grama), można by zweryfikować ceny za niewolnika podane przez Palladiusza oraz zawyrokować o fluktuacji cen w tej mierze w okresie ponad stu lat od ogłoszenia Edyktu³⁴. To oczywiście byłyby spekulacje obciążone sporym marginesem błędu, także dlatego, że w takim przypadku zestawialibyśmy wartości w sporej mierze nieporównywalne: w jednym przypadku mówimy o maksymalnej możliwej do uzyskania cenie za niewolnika na terenie całego Imperium³⁵, w drugim zaś o konkretnych przypadkach relacjonowanych w tekście hagiograficznym powstałym ponad sto lat później w małazjatyckiej Galacji, nie zapominając, że jedna z relacji Palladiusza dotyczy Italii początku V wieku, druga zaś bliżej nieokreślonego miasta w Egipcie, zapewne Aleksandrii, połowy IV wieku, która w tekstach hagiograficznych, których akcja dzieje się w Egipcie, uchodzi za synonim miasta budzącego negatywne konotacje (zepsucie obyczajowe i siedlisko pogan). Poza tym musimy również pamiętać, że najprawdopodobniej

³¹ Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium 29.1-8. Por. najnowsze omówienie interesującej nas tu kwestii Salway 2010, s. 7, 19-21.

³² O wpływie płci oraz wieku na cenę niewolnika w świecie rzymskim por. Scheidel 1997, s. 156 i n.; Harris 1999, s. 62 i n.; Saller 2003, s. 185 i n.; Straus 2004, s. 298-99.

³³ Por. Cascio 1993, s. 155 i n., choć i ten historyk, podobnie jak Bagnall 1989, s. 69 i n., ściśle wiąże cenę złota z ceną zboża, a ich wartość miałyby być miarodajna dla określenia cen innych towarów, w tym także niewolników.

³⁴ Hendy 1985, s. 450-451.

³⁵ Na oczywiste trudności w „przeliczaniu” wartości podanych w Edykcie i postrzeganiu ich jako swego rodzaju odnośnik w badaniu fluktuacji cen i płac u schyłku antyku wskazywali dotychczasowi badacze edyktu, por. Ermatinger 1996, s. 103-104; Brandt 2004, s. 47.

liczba niewolników w czasach Palladiusza była znacznie mniejsza niż na przełomie III i IV wieku. W przeważającej mierze był to już niewolnik urodzony i wychowany w domu swojego pana³⁶, a więc o wiele droższy niż ten trafiający na rynek wskutek podbojów czy też zakupiony od handlarzy, którzy sprowadzali „towar” spoza granic cesarstwa, choćby z terenu *Barbaricum* lub też z Czarnego Łądu³⁷.

Co oczywiste, kwestia cen niewolników u schyłku antyku była już przedmiotem szczegółowych badań, w ostatnich latach między innymi Kylie’ego Harpera³⁸. Autor omawia interesujące nas tu relacje Palladiusza, uznając je za zasadne, między innymi wskutek ich zestawienia ze współczesnymi cenami zboża (metoda w tym przypadku zapożyczona od R.S. Bagnalla³⁹). Harper nie zwraca jednak uwagi na kontekst, w jakim informacje te pojawiają się w „Historia Lausiaca”⁴⁰. Sposób przekazywania przez autorów chrześcijańskich danych liczbowych nie jest kwestią oczywistą. Z tego też względu informacje te z reguły nie mogą stanowić podstawy do ustalania jakichś trendów cenowych, zestawianych następnie w wykresy (co czyni Harper). Błędne jest również doszukiwanie się zbieżności w fluktuacji cen niewolników z okresem średniowiecza, a tym bardziej z czasami nowożytnymi (w tym również z rynkiem niewolników w Stanach Zjednoczonych w pierwszej połowie XIX wieku)⁴¹. Pod względem tej metody Kylie Harper nie jest jednak wyjątkiem. Jest ona charakterystyczna dla wielu badaczy zjawisk społeczno-gospodarczych wywodzących się z kręgu kultury anglosaskiej⁴².

O wiele wartościowszy dla naszych dociekań jest artykuł H.-J. Drexhagego oraz K. Ruffinga, wielokrotnie cytowany również przez Kylie’ego Harpera. Wspomniani autorzy znają tylko jeden z przekazów Palladiusza, w którym wspomina on o cenie 20 solidów⁴³, nie zauważając jednak topicznego charakteru tej relacji („samosprzedaży w niewolę”), co jest niestety częste u historyków nieznających specyfiki źródeł starochrześcijańskich. Drexhage i Ruffing jako porównywalny miernik wartości niewolników odnotowywanych w tekstach papirusowych z IV i V wieku przyjmują informacje nie o cenie

³⁶ Saller 2003, s. 185-204.

³⁷ Scheidel 1997, s. 156 i n.; Lenski 2008, s. 80-109.

³⁸ Harper 2010, s. 206-23.

³⁹ Bagnall 1989, s. 69 i n.; idem 1985, s. 60. Por. także Scheidel 2005, s. 1-17; Temin 2013, s. 97-113. Jako zasadną postrzega ją również Harper 2010.

⁴⁰ Harper 2010, s. 222 (cena dwudziestu solidów), s. 225 (cena trzech solidów). W obydwu przypadkach relacje Palladiusza zostały przez autora skwitowane kilkoma zdaniami.

⁴¹ Ibidem, s. 231-235.

⁴² Por. chociażby Scheidel 1996, s. 67-79.

⁴³ Drexhage, Ruffing 2008, s. 321-51.

złota, lecz o cenie zboża⁴⁴. Metoda ta pewnie jest zasadna dla późnoantycznego Egiptu, ale czy rzeczywiście odpowiednia dla terenu całego Imperium? Tu mam wątpliwości. Rzymski i wczesnobizantyński Egipt to pod względem ekonomicznym swego rodzaju obszar wydzielony z reszty Imperium. Typowe dla tej prowincji zjawiska nie muszą być takowymi dla innych obszarów, i odwrotnie. Dlatego też wydaje mi się, że dane z papirusów na niewiele się zdają jako materiał porównawczy przy weryfikacji cen niewolników podanych przez Palladiusza, zwłaszcza że zestawione ceny określone są w różnych „wartościach”, a mianowicie w talentach (czego?), denarach, drachmach⁴⁵, a nierzadko cena za niewolnika określona została w obydwu tych „walorach”⁴⁶. Oczywiście mowa tu o denarach i drachmach obrachunkowych, ale autorzy tekstu nawet nie próbują zestawić tych „wartości”, przeliczyć ich, aby wskazać choćby na jakiś trend cenowy tylko w odniesieniu do Egiptu (co byłoby jeszcze zasadne). Próby wzajemnego przeliczania tych wartości nadal przypominają wróżenie z fusów, mimo tego że późnorzymski rynek pieniężny uchodzi w zasadzie za rozpoznany. To chyba jednak nadal nazbyt optymistyczne przekonanie, szczególnie w odniesieniu do roli pieniądza brązowego (kredytowego), masowo bitego w czasie kolejnych tetrarchii, którego wartość trudno zdefiniować chociażby już w stosunku do cen i płac określonych w denarach w Edykcie o cenach maksymalnych.

Jaka jest więc wartość poznawcza informacji dotyczących cen niewolników przekazanych przez Palladiusza? Dość ogólnikowe przekazy wskazują na fakt, że w jednym przypadku mamy do czynienia z niewolnikiem z podrzymskich majątków Melanii Młodszej, sprzedanym rzekomo za 3 solidy od osoby (wśród zbytych byli niewolnicy obojga płci, w różnym wieku, w tym także wyspecjalizowani rzemieślnicy), w drugim zaś z niewolnikiem domowym kupionym najprawdopodobniej w Aleksandrii za 20 solidów. W pierwszym przypadku niska cena (trzy solidy od osoby) była warunkowana okolicznościami sprzedaży (masowa sprzedaż w krótkim czasie). Innymi słowy, wydaje się, że nie ma potrzeby kwestionować faktu, że Melania, pospiesznie opuszczając Italię, tanio sprzedała swych niewolników, wątpię jednak, aby w cenie trzech solidów od osoby.

⁴⁴ Ibidem, s. 334.

⁴⁵ Ibidem, s. 335. Przełom III i IV wieku, miejsce sprzedaży nieznane: niewolnica w wieku 20 lat sprzedana za sumę 15 talentów (?), natomiast niewolnica w wieku 14 lat sprzedana za sumę 1400 denarów (?). Autorzy wspominają również o cenie 500 talentów (czego?) za „niewolnika domowego” oraz o niewolnicy kupionej za sumę 2400 denarów (ibidem, s. 337).

⁴⁶ Ibidem, s. 337, gdzie autorzy analizują przypadek „datowany na IV wiek”, niewolnicy sprzedanej w Hermopolis Magna za łączną sumę 913 talentów i 2000 drachm (?). Czyli za ile? Tego już autorzy nie próbują nawet rozstrzygnąć.

Dane na temat cen niewolników, jakie odnajdujemy u Palladiusza, pozornie mieszczą się w granicach wyznaczonych przez Drexhagego i Ruffinga. Analizując późnoantyczne relacje z terenu całego cesarstwa (w tym przede wszystkim dane papirusowe), dotyczące cen niewolników, doszli oni do wniosku, że ceny te wahają się od trzech solidów za niewolnika w wieku dziecięcym (Drexhage i Ruffing nie znają palladiuszowej relacji o cenie 3 solidów za niewolnika italskiego) do maksymalnie 20 sztuk złota (średnia cena za dorosłego niewolnika)⁴⁷. Analogiczne trendy cenowe uwidacznia również zestawienie Evelyn Patlagaeana sporządzone w oparciu o dane pochodzące tylko ze wschodnich prowincji⁴⁸. Drexhagemu i Ruffingowi nie jest natomiast znana omówiona przez nas powyżej relacja Pawła Orozjusza (o cenie jednego solidu za gockiego jeńca sprzedanego w niewolę w 406 roku na terenie Italii).

Przywołane powyżej przekazy Palladiusza dotyczące cen niewolników od dziesięcioleci powtarzane są jako wiarygodne. Najprawdopodobniej za zbliżoną do faktycznej ceny można by uznać sumę 20 solidów, natomiast cena trzech solidów za niewolnika jest bez wątpienia w badaniach nad cenami niewolników u schyłku antyku bezwartościowa. Cyfry jeden i trzy oraz liczby 10, 30, 100, 300, 1000, 3000, oraz 10000 to najczęściej przytaczane dane, jakie odnajdujemy w tekstach powstałych w greckim kręgu kulturowym. Jak zauważył niegdyś D. Fehling⁴⁹ (a ostatnio ponownie tę kwestię przeanalizował K. Ruffing⁵⁰), w tekstach historycznych, stosując wspomniane powyżej cyfry i liczby, począwszy od Herodota, najczęściej określa się różnorakie dane, takie jak ceny, płace, odległości, liczbę mieszkańców, liczebność wojsk, jeńców, niewolników itp. Z analogicznym stanem rzeczy mamy również do czynienia w przypadku dzieł literackich, nie wyłączając Ewangelii kanonicznych, które przedstawiają życie i działalność Chrystusa, od narodzin aż do Jego śmierci i zmartwychwstania z wykorzystaniem cyfry jeden i trzy oraz liczb 10, 30 i 33. Podobnie jest również w przypadku opowieści starotestamentowych, w Księgach, którym ostateczny kształt nadano w zhellenizowanych diasporach żydowskich (głównie w Aleksandrii). Jeden i trzy oraz ich wielokrotności to także topiczne miary stosowane przez autorów późnoantycznych antycznych i bizantyńskich na określenie cen i płac, liczby osób uczestniczących w kon-

⁴⁷ Ibidem, s. 346-347.

⁴⁸ Patlagan 1977, s. 390-392 (zestawione tam tablice).

⁴⁹ Fehling 1971, s. 155-167.

⁵⁰ Ruffing 2013, s. 201 i n. W tym przypadku nie zapominajmy również o Tukidydesie oraz przytaczanych przez niego danych liczbowych w „Wojnie peloponeskiej”. Uwagi na ten temat por. chociażby Rubicam 1979, s. 77-95. Por. także inne prace tej autorki dotyczące danych liczbowych pojawiających się w innych tekstach greckich epoki klasycznej.

kretnych wydarzeniach, odległości lub też przedziałów czasowych⁵¹. Jak potwierdza przypadek Hieronima ze Strydonu, tę swego rodzaju manierę językową przejęli również łacińscy autorzy chrześcijańscy działający u schyłku antyku na Wschodzie⁵². Podobnie rzecz się ma również ze wspomnianą powyżej sumą trzech solidów. Można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że Palladiusz nie znał rzeczywistej ceny uzyskanej ze sprzedaży italskich niewolników przez Melanię, dlatego też na jej określenie przytoczył sumę trzech solidów, która nie tylko w jego mniemaniu definiowała „właściwą” cenę za takie „dobro”.

W drugim z analizowanych przypadków Palladiusz podaje informację o cenie 20 sztuk złota za niewolnika w Egipcie w połowie IV wieku (najprawdopodobniej w Aleksandrii). Choć tę wartość zdaje się dyskredytować topiczny charakter przekazu, to być może jednak nie jest ona całkowicie bezzasadna. Opisana historia jest zapewne fikcyjna, jednak Palladiusz, podając cenę niewolnika na Wschodzie, musiał brać pod uwagę przybliżoną jego rynkową „wartość” w swoich czasach (kiedy pisał „Historia Lausiaca”), także po to, aby uwiarygodnić swój przekaz o świętym mężu, który podjął decyzję o samosprzedży w niewolę.

SLAVE PRICES IN “HISTORIA LAUSIACA” BY PALLADIUS OF HELENOPOLIS

Summary

The paper analyses the reports regarding slave prices which may be found in “Historia Lausiaca” written by Palladius, bishop of Bithynian Helenopolis. Two accounts concerning the prices of slaves were analyzed in detail. The figures provided by the antique author show a substantial spread, as prices vary from 3 (in Italy at the beginning of the fifth century) to 20 *solidii* per slave in a certain Egyptian city (probably in Alexandria) in the mid-fourth century. The author, comparing the data with other late antique accounts, attempts to establish the probative value of Palladius’s account on the slave prices in the early fifth century, and thus assess the usefulness of hagiographic literature in studies on late Roman and early Byzantine economy.

⁵¹ Por. przekazy późnoantyczne i bizantyńskie omówione między innymi przez Jundziłł 1984, s. 29, 50-52; Ostrogorsky 1932, s. 293-333 (większość przeanalizowanych danych określona cyfrą trzy i jej wielokrotnością, jak również liczbą 10 i jej wielokrotnością). Por. także Milewski 1999, s. 23 i n.

⁵² Hieronymus, Vita Hilarionis 17, 26-27.

Bibliografia

Źródła

- Codex Iustinianus, [w:] Corpus Iuris Civilis, ed. P. Krüger, 2, Berlin 1954.
 Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium, [w:] Fontes Historiae Antiquae 9, wyd. grecko-polskie, tłum. A. i P. Barańscy: Edykt Dioklecjana o cenach towarów wystawionych na sprzedaż, oprac. P. Janiszewski, Poznań 2007.
 Gerontius, Vita Melaniae Iunioris, ed. D. Gorce, Sources Chrétiennes 90, Paris 1962.
 Gérontius, La vie latine de sante Mélanie. Edition critique, traduction et commentaire par P. Laurence, Jerusalem 2002.
 Hieronymus, Vita Hilarionis, Patrologia Latina 23, s. 29-53.
 Leontius Neapolitanus, Vita Joanni Eleemosynari (Leben des heiligen Johannes Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien), ed. H. Gelzer, Freiburg im Breisgau-Leipzig 1893.
 Palladius, Historia Lausiaca, ed. C. Butler, 2, The Greek Text edited with introduction and notes, Cambridge 1904.
 Orosius, Adversus paganos libri VII, ed. C. Zangemeister, Leipzig 1889.
 Zosimos, Historia nova, ed. F. Paschoud, Paris 1979.

Literatura

- Avi-Yonah M. 1958, The Economics of Byzantine Palestine, Israel Exploration Journal 8, s. 39-51.
 Bagnall R.S. 1985, Currency and Inflation in Fourth Century Egypt, Bulletin of the American Society of Papyrologists 5.
 Bagnall R.S. 1989, Fourth-Century Prices. New Evidence and Further Thoughts, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 76, s. 69-76.
 Bellen H. 1963, Mállon chrêsai (1 Cor 7, 21). Verzicht auf Freilassung als asketische Leistung, Jahrbuch für Antike und Christentum 6, s. 177-180.
 Brandt H. 2004, Erneuerte Überlegungen zum Preisedikt Diokletians, [w:] A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende, Berlin-New York, s. 47-55.
 Brown P.R.L. 1961, Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy, Journal of the Roman Studies 51, s. 1-11.
 Brummer G., Demandt A. 1977, Der Prozeß gegen Serena im Jahre 408 n.Ch., Historia 24, s. 479-502.
 Cascio E. 1993, Prezzo dell'oro e prezzi delle merci, [w:] L. Camilli (red.), L'“Inflazione” nel quarto secolo d.C. Atti dell'incontro di studio, Roma, s. 155-188.
 Clark E.A. 1985, Piety, Propaganda and Politics in the Life of Melania the Younger, Studia Patristica 18, s. 167-183.
 Demandt A. 1989, Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284-565 n. Chr., München.
 Dennis T.J. 1982, The Relation Between Gregory of Nyssa's Attack on Slavery in His Fourth Homily on Ecclesiastes and His Treatise De hominis officio, Studia Patristica 17, s. 1065-72.
 Draguet R. 1946-1947, L'Histoire Lausiaque, une oeuvre écrite dans l'esprit d'Évagre, Revue d'histoire ecclésiastique 41, s. 231-364; 42, s. 5-49.
 Drexhage H.-J., Ruffing K. 2008, Antike Sklavenpreise, [w:] P. Mauritsch i in. (red.), Antike Lebenswelten. Konstanz-Wandel-Wirkungsmacht. Festschrift für Ingomar Weiler zum 70. Geburtstag, Wiesbaden, s. 321-51.
 Ensslin W. 1931, Melania 3, RE 15, s. 416-418.
 Ensslin W. 1950, Pinianus 2, RE 20, s. 1707-1708.
 Ermatinger J.W. 1996, The Economic Reforms of Diocletian, St.Katharinen.

- Fehling D. 1971, *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin-New York.
- Fitchen K. 1992, *Serapion von Thmuis. Echte und unechte Schriften sowie die Zeugnisse des Athanasius und anderer*, Berlin.
- Giardina A. 1988, *Carità eversiva. Le donazioni di Melania la giovane e gli equilibri della società tardoromana*, *Studi storici* 29, s. 127-142.
- Giardina A. 1994, *Melania la santa*, [w:] A. Frascchetti (red.), *Roma al femminile*, Bari, s. 259-285.
- Glancy J. 2011, *Slavery and the Rise of Christianity*, [w:] K.R. Bradley, P. Cartledge (red.), *The Cambridge World History of Slavery 1: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge, s. 456-81.
- Grierson P. 1959, *The Tablettes Albertini and the Value of the Solidus in the Fifth and Sixth Centuries A.D.*, *Journal of Roman Studies* 49, s. 73-80.
- Harper K. 2010, *Slave Prices in Late Antiquity (and in the Very Long Term)*, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 59, 2, s. 206-23.
- Haldon J. 2004, *The Fate of the Late Roman Senatorial Elite. Extinction or Transformation?*, [w:] J. Haldon, L.I. Conrad (red.), *The Byzantine and Early Islamic Near East, 6: Elites Old and New in the Byzantine and Early Islamic Near East*, Princeton, s. 179-234.
- Harris W.V. 1999, *Demography, Geography, and the Sources of Roman Slaves*, *Journal of Roman Studies* 89, s. 62-75.
- Handy M.F. 1985, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge, s. 450-451.
- Hermann-Otto E. 2015, *Grundfragen der antiken Sklaverei. Eine Institution zwischen Theorie und Praxis*, Hildesheim-Zürich-New York.
- Hunt E.D. 1973, *Palladius of Helenopolis. A Party and its Supporters in the Church on the Late Fourth Century*, *Journal of Theological Studies* 22, s. 456-480.
- Jones A.H.M. 1964, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, 2, Oxford.
- Jongman W. 2007, *Gibbon was Right. The Decline and Fall of the Roman Economy*, [w:] O. Helister, G. de Kleijn, D. Sloothes (red.), *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the seventh Workshop of the International Network. Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, Leiden-Boston, s. 183-199.
- Jundziłł J. 1984, *Pieniądz w łacińskiej literaturze chrześcijańskiej późnego Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa.
- Katos D. 1984, *Palladius of Helenopolis. The Origenist Advocate*, Oxford.
- Klein R. 1999, *Zum Verhältnis von Herren und Sklaven in der Spätantike*, [w:] R. von Haehling, K. Scherberich (red.), *Roma Versa Per Aevum. Ausgewählte Schriften zur Heidnischen und Christlichen Spätantike*, Hildesheim, s. 356-93.
- Klein R. 2000, *Die Haltung der kappadokischen Bischöfe Basilius von Caesarea, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa zur Sklaverei*, Stuttgart.
- Klein R. 2001, *Der Kirchenvater Hieronymus und die Sklaverei. Ein Einblick*, [w:] H. Bellen, H. Heinen (red.), *Fünfzig Jahre Forschungen zur Antiken Sklaverei an der Mainzer Akademie, 1950-2000. Miscellanea zum Jubiläum*, Stuttgart, s. 401-425.
- Kontoulis G. 1993, *Zum Problem der Sklaverei (ΔΟΥΛΕΙΑ) bei den kappadokischen Kirchenvätern und Johannes Chrysostomus*, Bonn.
- Kuhnen H.-P. 1994, *Kirche, Landwirtschaft und Flüchtlingssilber. Zur wirtschaftlichen Entwicklung Palästinas in der Spätantike*, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Verein* 110, s. 36-50.
- Lançon B. 2000, *Rome in Late Antiquity. Everyday Life and Urban Change, AD 312-609*, New York.
- Langfeld H. 1977, *Christianisierungspolitik und Sklavengesetzgebung der Römischen Kaiser von Konstantin bis Theodosius II*, Bonn.

- Lee A.D. 2013, *From Rome to Byzantium, AD 363-565. The Transformation of Ancient Rome*, Edinburgh.
- Lenski N. 2008, *Captivity, Slavery, and Cultural Exchange Between Rome and the Germans from the First to the Seventh Century CE*, [w:] C.M. Cameron (red.), *Invisible Citizens: Captives and Their Consequences*, Salt Lake City, s. 80-109.
- Mathisen R.W. 1992, *Fifth-Century Visitors to Italy. Business or Pleasure?*, [w:] J. Drinkwater, H. Elton (red.), *Fifth-Century Gaul. A Crisis of Identity?*, Cambridge, s. 228-238.
- Meyer R.T. 1982, *Palladius as Biographer and Autobiographer*, *Studia Patristica* 17/1, s. 66-71.
- Milewski I. 1999, *Pieniądz w greckiej literaturze patrystycznej IV wieku (na przykładzie pisma Kapadockich Ojców Kościoła i Jana Chryzostoma)*, Gdańsk.
- Milewski I. 2017, *Pieniądz w Historia Lausiaca autorstwa Palladiusza z Helenopolis*, *Vox Patrum* 37, s. 423-435.
- Minets Y. 2017, *Palladius of Helenopolis. One Author, two Ways to write*, *Journal of Early Christian Studies* 25,3, s. 411-440.
- Nickau K. 2001, *Eine Historia Lausiaca ohne Lausus. Überlegungen zur Hypothese von René Draguet über den Ursprung der Historia Lausiaca*, *Zeitschrift für antikes Christentum* 5, s. 131-139.
- Ostrogorsky G. 1932, *Löhne und Preise im Byzanz*, *Byzantinische Zeitschrift* 32, s. 293-333.
- Patlagean E. 1977, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Paris.
- Petersen-Szemredy G. 1993, *Zwischen Weltstadt und Wüste. Römische Asketinnen in der Spätantike. Eine Studie zu Motivation und Gestaltung der Askese christlicher Frauen Roms auf dem Hintergrund ihrer Zeit*, Göttingen.
- Pollmann K. 1998, *Palladius von Helenopolis*, [w:] S. Doepp, W. Geerlings (red.), *Lexikon der Antiken christlichen Literatur*, Freiburg- Basel- Wien, s. 472-473.
- Quasten J. 1966, *Patrology*, 3, Utrecht.
- Rapp C. 1998, *Storytelling as Spiritual Communication in Early Greek Hagiography. The Use of Diegesis*, *Journal of Early Christian Studies* 6, s. 431-448.
- Rapp C. 2001, *Palladius, Lausus and Historia Lausiaca*, [w:] C. Sode, S. Takacs (red.), *Novum Millennium. Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck* 19 December 1999, Aldershot, s. 279-289.
- Rubicam C. 1979, *Qualification of Numerals in Thucydides*, *American Journal of Ancient History* 4, s. 77-95.
- Ruffing K. 2013, 300, [w:] B. Dunsch, K. Ruffing (red.), *Herodots Quellen – die Quellen Herodots*, Wiesbaden, s. 201-221.
- Salisbury J.E. 2016, *Melania the Younger*, [w:] Ch. Kleinhenz (red.), *Medieval Italy. An Encyclopedia*, II, L-Z, New York.
- Salway B. 2010, *Mancipium rusticum sive urbanum. The Slave Chapter of Diocletian's Edict on Maximum Prices*, [w:] U. Roth (red.), *By the Sweat of Your Brow. Roman Slavery in its Socio-Economic Setting*, London.
- Saller R. 2003, *Women, Slaves, and the Economy of the Roman Household*, [w:] D. Balch, C. Osiek (red.), *Early Christian Families in Context*, Grand Rapids, s. 185-206.
- Scheidel W. 1997, *Quantifying the Sources of Slaves in the Early Roman Empire*, *Journal of Roman Studies* 87, s. 156-169.
- Scheidel W. 2005, *Real Slave Prices and the Relative Cost of Slave Labor in the Greco-Roman World*, *Ancient Society* 35, s. 1-17.
- Scheidel W. 1996, *Reflections on the Differential Valuation of Slaves in Diocletian's Price Edict and in the United States*, *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte* 15, s. 67-79.
- Schumacher L. 2005, *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, Poznań.
- Špidlik T. 1986, *Melania la benefatrice (383-440)*, Milano.
- Starowieyski M. 1996, *Wstęp i opracowanie*, [w:] Palladiusz, *Opowiadania dla Lausosa (Historia lausiaca)*, tł. S. Kalinkowski, Kraków, s. 11-248.

- Steinmetz K.-H. 2014, *Latro und Eremit. Ein spiritualitätsgeschichtlicher Beitrag zur Anachorese, Transliminalität und Theologie der Freiheit bis zum Ausgang des Mittelalters*, Berlin.
- Straus J. 2004, *L'achat et la vente des esclaves dans l'Égypte romaine: contribution papyrologique à l'étude de l'esclavage dans une province orientale de l'Empire*, München.
- Tavolieri C. 2016, *Historiography and Hagiographic Texts. The Syriac Versions of Palladius' Historia Lausiaca*, *Annali di Ca' Foscari, Serie orientale* 52, s. 45-57.
- Temin P. 2013, *The Roman Market Economy*, Princeton-Oxford.
- Westermann W.L. 1955, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia.
- Zincone S. 2014, *Palladius of Helenopolis*, [w:] A. di Berardino (red.), *Encyclopedia of Ancient Christianity*. Produced by the Insitutum Patristicum Augustinianum, 3, Downers Grove, s. 27-28.